

Gönczöl Katalin

Válság – munkanélküliség – büntetőpolitika

A polgári társadalomban az ipari fejlődés kísérőjelensége a többé-kevésbé folyamatosan növekvő bűnözés. Mintha az ember, aki a technika fejlesztése terén szinte minden csodára képes, képtelen lenne megbirkózni az általa teremtett új helyzettel.

A bűnözés a társadalom diagnózisának jó eszköze. Mérete, összetétele jelzi az adott közösség morális „egészségét”, polgárainak fegyelmezettségét, alkalmazkodóképességét a társadalmi, gazdasági kihívásokhoz. De informál arról is, hogy a politikai, hatalmi intézményrendszer milyen mértékben képes céljait dolgozóival elfogadtatni, hogy az intézményesített eszközök megfelelőek-e az egyéni, a közösségi és társadalmi célok eléréséhez. A gazdasági viszonyok ebben a bonyolult összefüggésrendszerben csak egy, de igen jelentős aspektust jelentenek.

A SZEGÉNYSÉGBŐL SZÁRMAZÓ BŰNÖZÉS

A modern társadalomtudományok, főleg a szociológia és a kriminológia már egy évszázada kísérletezik azzal, hogy feltárja a gazdasági tényezők és a bűnözés kapcsolatát. G. Mayer német szociológus 1835 és 1861 között végzett vizsgálatában még a gabonaárak változását hozta összefüggésbe a bűnözés emelkedésével. Megfigyelése szerint az árak emelkedése a lopások növekedéséhez, míg csökkenése az alkoholos befolyásoltságban elkövetett konfliktusos, erőszakos bűncselekmények emelkedéséhez vezetett.² W. A. Bonger holland társadalomtudós 1916-ban megjelent munkájában a tőkés gazdasági mechanizmus működésében látta a bűnözést gerjesztő erőt: „Maga a gazdasági mechanizmus abszolút nyílt konfliktusaival teszi az embereket egyre egoistábbá és így bűnözésre hajlamossá. Mindenekelőtt a legsóbb proletárrétegekben, a kizsákmányolás tárgyaiban szűnt meg az altruizmus a hatalom birtokosai iránt. A rossz élet- és munkakörülmények, a munkanélküliség, az iskolázatlanság, a gyermekkorban elszenvedett brutalitás a közvetlen okai annak, hogy ebből a rétegből adódik a bűnelkövetők legnagyobb aránya/” Marx és Engels a bűncselekmények nagyobb hányadát a kapitalista gazdaság szerves részének, kisebb hányadát a nyomor okozta szükségletek kielégítése normális eszközeinek tekintették. Írásaikban a bűnözés úgy jelenik meg, mint elszigetelt egyének harca a lehetetlen körülményekkel. Az 1848-1852-es európai bűnözési hullámot, a bűnös viselkedés addig soha nem látott mértékű növekedését a társadalmi szerkezetváltással és a kizsákmányolás fokozódásával magyarázták.⁴ Bonger volt azonban az első, aki megállapította, hogy a klasszikus értelemben vett bűncselekmények elkövetőinek többségét a proletariátus legsóbb rétegei termelik újjá. Ezt a réteget Victor Hugo „a civilizáció vadembereinek”, nevezte. M. Mayhew angol szociológus 1862-ben úgy látta, hogy a periférián élők szegénysége, rossz neveltetése, iskolázatlansága hozza létre az eddig nem tapasztalt mértékű bűnözést.⁵

A gazdasági körülmények és a bűnözés összefüggése e munkákban leegyszerűsödik a nyomor és kizsákmányolás szülte bűnelkövetés problémájára. Ebből adódóan az emelkedő bűnözés és más káros társadalmi jelenségek megelőzésére más-más ideológiai indítással, de egyetlen esélyt láttak; egy olyan igazságosabb társadalom megteremtését, amely az egyenlőbb esélyek és elosztás elvére épül.

É. Durkheim, aki a deviáns viselkedések társadalmi természetével foglalkozott, sokkal bonyolultabb összefüggést állapított meg e negatív jelenségek és a gazdasági folyamatok között. Szerinte egyedül a növekvő arányú szegénység nem oka a deviancia társadalmi méreteiben történő emelkedésének. A szegénység ugyanis önmagában is fék. „Bármit tegyen is az ember – írta –, vágyaiban bizonyos mértékig számolnia kell a rendelkezésre álló eszközökkel: az, amije van, legalábbis részben kiindulópontul szolgál ahhoz, hogy mit szeretne.” Ha a szegénységhez a tehetetlenség is párosul, akkor ez az érzet a kényszer erejével

hozzászoktatja az embert a mérséklethez.⁶

Durkheim szerint a gazdasági tényezők más társadalmi eszközökkel együtt akkor növelik egy népesség devianciára való hajlamát, ha gyors változásokat idéznek elő egyének, csoportok vagy az egész társadalom életkörülményeiben. A hirtelen bekövetkező kedvezőtlen gazdasági változások – a nyomor növekedése, a szegények számának szaporodása – ugyanúgy előidézik a deviancia, így a bűnözés emelkedését, mint az öröndetes gazdasági növekedés, ha az igen gyors folyamatok eredménye.⁷ Minden olyan hirtelen történő változás, amely megbontja a társadalmi rend konvencióját, erkölcsi zavart okoz és a deviancia növekedésével jár. A társadalom fejlődése éppen az ipari fejlődés eredményeként felgyorsult gazdasági folyamatok hatására a hipercivilizáció felé tart. „A hipercivilizáció – írta Durkheim a XIX. század végén – létrehozta az anómiás és az egoista tendenciát, egyszersmind pedig azzal a következménnyel jár, hogy kifinomítja az emberek idegrendszerét, mértéktelenül érzékennyé teszi; emiatt az emberek kevésbé lesznek képesek arra, hogy ragaszkodjanak valamihez, nehezebben viselik a fegyelmet, könnyebben uralkodik el rajtuk mind a heves felindulás, mind a szertelen depresszió.”⁸ A felgyorsult fejlődés állandósítja a válságot a létfeltételek és az intézményesült eszközök, normák világában. „Ma nem azért több az öngyilkosság – írta -, mint régebben, mert fenntartásukhoz fájdalmasabb erőfeszítésekre van szükség, vagy mert jogos szükségleteink kevésbé nyernek kielégülést, hanem azért, mert nem tudjuk, hol vannak a jogos szükségletek határai, és mert nem látjuk erőfeszítéseink értelmét.”⁹

Durkheim az embert közösségi lényként fogta fel, és a felgyorsult ipari fejlődés okozta legnagyobb veszteségnek a kis- és középközösségek elpusztulását, visszafejlődését tartotta. „A vihart egyetlen kollektív erő élte túl, az állam. Am éppen ez kényszerítette olyan funkciók vállalására, amelyekre alkalmatlan volt és amelyeket nem láthatott el hasznosan.” Így az elmagányosodott emberre egyetlen kollektív erő hat, az államé. „Az ember viszont nem követhet nálánál magasabb rendű célokat és nem hajolhat meg valamilyen szabály előtt, ha nem lát maga fölött semmit, amit a magáénak érezne. Felszabadítani, ellazítani az embert mindennemű társadalmi kötődés és nyomás alól annyi, mint kiszolgáltatni saját magának és demoralizálni.”¹⁰

Durkheim társadalom-deviancia képe olyan tudományos modellül szolgált, amelyre a XX. század további elemzéseinek egész sora támaszkodhatott. Merton a Durkheim által létrehozott rendszerben, a társadalom struktúráját követve vizsgálta a deviáns viselkedésre vonatkozó eltérő társadalmi esélyeket. Így magyarázatot talált arra a kérdésre is, hogy a deviancia és ezen belül a bűnelkövetés miért és milyen körülmények között jellemzőbb az alsóbb, a szegényebb rétegekre, mint az átlagos feltételek között élőkre. „A szegénység – írta – nem izolált változó. Csupán egyik alkotóeleme az egymással kölcsönösen összefüggő társadalmi és kulturális változók együttesének. Ha ebben az összefüggésben nézzük, akkor nagyon különböző állapotokat fejezhet ki. A szegénység, mint olyan, és a lehetőségeknek ebből keletkező korlátoltsága nem elegendő magyarázat a feltűnően magas bűnözési arányszám kialakulására. ... Az antiszociális viselkedés csak akkor válik normális következménnyé, amikor a szegénység és a vele összefüggő hátrányok a társadalom összes tagjai által elfogadott kulturális értékekért folyó versenyben együtt járnak azzal, hogy a kultúra a pénzfelhalmozást tekinti a siker szimbólumának.”¹¹

A fenti megállapítás R. K. Merton szerint a korabeli társadalomra a legjellemzőbb. Itt a meghirdetett egyenlőségben a sikerszimbólumot a pénzfelhalmozás, az anyagi jólét jelentette. „Az amerikai ideológia szerint ezek a célok átlépi a réteghatárokat, ezek a határok nem korlátozzák a célok elérését, ugyanakkor a tényleges társadalmi szerkezetben vannak rétegtkülönbségek a közös sikerszimbólumok elérhetőségében.” Az eleve hátrányos helyzetből történő kiindulás – alacsonyabb iskolai végzettség, rosszabb anyagi viszonyok, nyelvi nehézségek – szorongást, neurózist, antiszociális viselkedést idéznek elő.¹²

A meghirdetett egyenlőség mellett létrejött eltérő esélyek rendjében kialakultak a

rétegenként eltérő értékek, normák, viselkedési minták és életmódok. A társadalom periferiáján élők körében bizonyos tradíciók átértékelődésével, az új körülményekhez való alkalmazkodás állandó erőpróbájaként létrejöttek a szubkultúrák.¹³ Ezekben a tartós sikertelenség kompenzálásaként rögzülhetnek és szinte automatikusan átörökíthetnek a deviáns viselkedési minták.¹⁴

Az erőszak, az erőszakos viselkedés amerikai szubkultúráját empirikus vizsgálatokkal is tetten érte M. E. Wolfgang és F. Ferracuti. Szerintük maga a szegénység is kultúrává válhat. „A több generáción át sikertelen, periférián élő rétegek körében a társadalommal szembeni elvárás is eltér az átlagostól vagy a társadalomban uralkodótól. Az állandóan irritált, frusztrált szülők gyakran válnak gondatlanná, nemtörődömmé és agresszívvá. A gyerekek öröklik a társadalomhoz való negatív viszony értékeit, köztük az erőszak kultuszát. A közvetlen környezet eltűri és el is várja az erőszakos reakciót. Így az egyéni fejlődés során az értékrend részévé válik.”¹⁵

Mertonnak, továbbá a szubkultúraelmélet képviselőinek kutatásai nyomán az 1940-es évektől kezdve már nemcsak az abszolút értelemben vett szegénység, hanem a relatív depriváció bűnözésre ösztönző hatására is sokan rámutattak. A relatív depriváció a társadalmi átlagtól való lemaradást jelent a szükségletek és az egyéni aspirációk kielégítésében, a társadalmi státusban, valamint a kulturális, művelődési lehetőségekben.¹⁶ Számos empirikus kutatásban tettek kísérletet arra, hogy a fogyasztói társadalom új típusú szegénységét bizonyító tények és a bűnelkövetés között megtalálják az összefüggést. A bűnelkövetők körében végzett vizsgálatok valóban azt igazolták, hogy közöttük társadalmi jelenlétükhöz képest többen vannak a szakképzetlen, alacsony iskolai végzettségű személyek, akiknek szükségletkielégítési lehetősége az átlagtól elmarad, társadalmi státusa a perifériához közeli.¹⁷ A legutóbbi kutatások már azt is jelezték, hogy a fiatalon bűnelkövetővé váló személyek körében a munkanélküliek aránya messze meghaladja a társadalmi átlagot.¹⁸ Ezek a tudományos eredmények az 1960-as évek végén váltak általánosan ismertté. A közvélemény az elkövetőt és a sértettet egyaránt áldozatnak tekintette. A deviáns viselkedési formák, különösen a bűnözés bővített újratermelődését a felgyorsult technikai, társadalmi fejlődés kísérőjelenségeként, általában az „előrehaladás”, a „fejlődés” szükségképpen megfizetendő áráként könyvelték el. Ebben az értékítéletben azonban már megjelent az ún. jóléti állam politikai lehetőségeiből, intézményeiből való kiábrándulás is.

Az 1970-es évek elején, a gazdasági válságban a társadalom egészét irányító értékrendszer megváltozása során ismét napirendre került a gazdasági viszonyok és a bűnözés kapcsolata. A legátfogóbb – nemzetközi összehasonlítást is tartalmazó – vizsgálatot az Európa Tanács keretei között folytatták le, ennek eredményeit 1985-ben tették közzé.¹⁹ A bűnözési mutatókat a nemzeti jövedelem nagyságával, a munkanélküliek arányával és az ipari termelés bruttó értékével vetették össze a Német Szövetségi Köztársaságban, Angliában és Walesben, valamint Franciaországban.²⁰ Az eddig szokásos vizsgálati módszerekkel ellentétben nem a bűnelkövetők társadalmi helyzetének mutatóiból indultak ki, hanem az érintett országok gazdaságát leginkább jellemző fenti tényezők változásának hatását próbálták kimutatni a bűnözés alakulására. Az elemzés az 1963 és 1981 közötti periódust fogta át. Ebben az időszakban a 100 000 vétőképes lakosra jutó bűnelkövetők száma a Német Szövetségi Köztársaságban 2920-ról 6600-ra, Franciaországban 1350-ről 5370-re, Angliában és Walesben 2250-ről 5660-ra növekedett. A bűnözés folyamatos emelkedése mellett a gazdasági fejlődés egyik országban sem volt egyenletes. A nemzeti jövedelem 1950 és 1960 között különböző mértékben ugyan, de mindhárom országban nőtt, ettől kezdve a növekedés üteme csökkent, és az 1970-es évek második felében stagnáló értéket mutatott. A munkanélküliség elérte a 10%-ot is, majd a kedvező fejlődés hatására erősen csökkent. Az 1960-as évek elején az NSZK-ban például már nem érte el az 1%-os szintet sem. 1975-től viszont újra emelkedett, és 1980-ban megközelítette a korábbi magas értékeket. Ez a

változékonyság jellemzi a nemzeti ipari termelés értékének az alakulását is.

A kutatók felfedezték, hogy a bűnözés számszerű alakulásával a gazdaság ciklikus fejlődése nem mutat közvetlen összefüggést. A bűnözés változásában a gazdasági körülmények javulásának vagy romlásának késleltetett reakciója sem érhető tetten. Azt a hipotézist sem igazolta tehát a kutatás, hogy a gazdasági körülmények hatása nem az aktuális bűnözésben, hanem egy későbbi időszak statisztikai adatsorában jelenik meg. A bűnözés ténylegesen ugyanis mindhárom országban folyamatosan nőtt. Ez a növekedés viszont úgy ment végbe, hogy a 100 000 lakosra jutó bűnelkövetők aránya szempontjából nagyon különböző helyzetből induló országok a vizsgált időszak végére – 1981-re – közel azonos helyzetbe jutottak. Ez közelebről azt jelenti, hogy 18 év alatt Franciaországban 400%-kal, az NSZK-ban 230%-kal, Angliában és Walesben 250%-kal nőtt a bűnözés, hogy 1981-re nagyjából egyenlő szintet érjen el.²¹

Mindebből arra következtettek a kutatók, hogy a ciklikusan működő gazdaságot nem lehet felelőssé tenni a növekvő bűnözésért, de még a szélesedő munkanélküliség sem gyorsítja fel a bűnözés növekedését.

A BÜNTETŐPOLITIKA TUDOMÁNYOS ÉRTÉKELÉSE A GAZDASÁGI VÁLTOZÁSOK FOLYAMATÁBAN

A nyugati kutatók szerint amíg a gazdasági folyamatok bűnözést befolyásoló hatása nehezen bizonyítható, addig a büntetőpolitika, ezen belül a büntetőszankciók alkalmazása és a gazdasági változások közötti kapcsolat valóságosan érzékelhető. A végrehajtandó szabadságvesztések száma például olyan mértékben növekszik, ahogyan a munkaerőpiac felvevőképesége csökken. Ez a folyamat J. Jankovic szerint független a felderített bűncselekmények számának alakulásától. A kiszabott büntetések válsághelyzetben azért szigorúbbak, mert ilyenkor a lakosság, a közvélemény és a hatalom intézményeinek toleranciája minden rendbontás iránt csökken. Erős a reakció még a kisebb jelentőségű bűncselekmények elkövetőjével szemben is. Bizonyos mértékig a rend felforgatóit, a bajok okozóit a bűnelkövetőkben látják, és a keményebb büntetéstől várják az elrettentést. Ez a szinte automatikus reakció természetesen növeli a kiszabott büntetések között a végrehajtandó szabadságvesztések arányát.

A szigorúbb büntetés másrészt közvetlenül a gazdasági kényszer eredménye. Az ún. alternatív – szabadságelvonással nem járó – büntetések többsége valamilyen módon mindig munkakényszerrel kombinált büntetőszankció. A próbára bocsátás, a felfüggesztett szabadságvesztés tartama alatt az elítéltnak folytatni kell meglévő munkaviszonyát, vagy ha ilyen nem volt, akkor a pártfogó felügyelő segítségével munkaviszonyt kell teremtenie. Munkanélküliség idején azonban ez a követelmény nehezen vagy alig érvényesíthető.²²

A keményebb büntetőpolitikát kívánó társadalmi igény az előbbieket mellett abban is kifejeződik, hogy szélesítik a büntetőszankciókkal üldözendő magatartások körét. Olyan cselekményekkel szemben is büntetőbírói eljárást rendelnek el, amelyeket korábban rendőrbírók vagy szabálysértési hatóságok bíráltak el. Ezek a nagy nyilvánosság beavatkozásával végzett reformakciók egyébként jó szolgálatot tesznek a politikai hatalomnak, mert elterelik a közvélemény figyelmét a gazdasági és társadalmi bizonytalanságról.

– El kell ismerni – mondotta az Európa Tanácsban tartott beszédében R. Badinter francia igazságügyi miniszter 1982-ben -, hogy a munkaerőpiac telítődése miatt a gazdasági válság növeli azoknak a számát, akik teljesen, részben vagy krónikusan munkanélküliek, akik nem kapnak szakképzettségüknek megfelelő munkát, így a helyzetük bizonytalan. Ezek többsége első ízben munkába állni szándékozó fiatal. A gazdasági recesszió nemcsak a felfelé történő mobilitás további reményétől fosztja meg őket, hanem az eredeti, réteg-hovatartozásuknak megfelelő társadalmi helyzetük megalapozását is megnehezíti. A társadalom perifériájára

szorulnak, és szimbólumaivá válnak egy olyan rendszernek, amelyből kizáródtak. Reményvesztettségük gyakran vezet a legkülönbözőbb bűncselekmények elkövetéséhez. Velük szemben a büntető igazságszolgáltatás jobb híján csak a szabadságvesztés-büntetést tartja célravezetőnek.²³

Ez az a réteg, amelyből a munkanélküliség és a bűnözés utánpótlása egyaránt képződik. Tömeges társadalmi megjelenésük a büntetőpolitikában gyors és radikális változást eredményez. Társadalmi szinten azonban sem a vétőképes lakosság 2-5%-át kitevő bűnözés, sem a munkaképes korú lakosság 3-10%-át érintő munkanélküliség nem olyan statisztikai nagyságrend, amely alkalmas lenne arra, hogy kifejezze a két jelenség korrelációját. A munkanélküliség gyors növekedése ugyanis az érintett rétegekben növelheti a veszélyeztetettséget, a bűnelkövetésre való társadalmi hajlamot anélkül, hogy az egész bűnözés látványosan növekedne. E tényezőnek ugyanakkor ellentétes hatása is lehet. Gazdasági válsághelyzetben ugyanis az egész társadalomban felerősödnek olyan erők is – szolidaritás, kisközösségi kohézió stb. –, amelyek éppen a bűnözés csökkenése irányában hatnak. De csökkenhet a bűnüldöző hatóság felderítő tevékenysége is olyan kisebb súlyú vagy intellektuális bűncselekményekkel kapcsolatban, amelyekről éppen a gazdasági recesszió, az új körülmények és értékítéletek módosulása tereli el a figyelmet.²⁴ Az adatok tanúsága szerint a felderített bűncselekmények aránya továbbra is növekvő ugyan, de a növekedés üteme nem feltűnő, viszont a bűnözés összetétele – legalábbis az elkövetők szociális adottsága szempontjából – jelentős átalakulást mutat. Ez utóbbi megállapítást támasztják alá többek között M. McGahey 1986-ban megjelent cikkében közölt adatok, amelyek szerint az 1970-es évek gazdasági válsága következtében az amerikai bűnelkövetők körében robbanásszerűen nőtt az első és második generációs bevándorló, színes bőrű, nyelvi nehézségekkel küszködő, szakképzetlen személyek aránya, és ugrásszerű növekedést mutatott általában a színes bőrű és az előbbihez hasonló szociális adottsága városiakok bűnözési aktivitása. Ami pedig a munkanélküliséget illeti, az 1970-as évek elején a letartóztatást megelőző két éven belül állandó munkaviszonya volt a feketék 51%-ának, a dél-amerikai bevándorlók 60%-ának, a nem színes városiakok 67%-ának.²⁵

A kutatók egy része a büntetés – és ennek uralkodó formája, a börtönbüntetés – történeti fejlődésének vizsgálata során jutott arra a következtetésre, hogy/ a társadalom mindenkori adottságai, köztük a gazdasági tényezők közvetlenül nem a bűnözést, hanem az annak szankcionálására intézményesült rendszert befolyásolják. M. Ignatieff és M. Foucault nagy jelentőségű filozófiai, büntetéstörténeti munkáiban angol, illetve francia történelmi példákon keresztül bizonyították, hogy a tőkés rend szabályai, értékei az intézmények egész rendszerében reprodukálódnak. Az értékátörökítés színtere a család, az egyház, az iskola, a szociálpolitika stb., de az uralkodó, sajátosan kapitalista értékek alól nem mentesek a kórházak, az elmeorvosintézetek, szeretetotthonok és a börtönök sem.²⁶ „A börtön csak a kontrollrendszer egyik formája – írta Ignatieff –, amelynek az a célja, hogy alakítsa a válságban növekvő ipari proletariátust és kezelje a társadalomban létrejött diszfunkcionális jelenségeket az új piaci rendszer fejlődésében. A börtönreformokat nem tisztán elvi motivációk irányítják, ezek végső célja mindig a mindenkori társadalmi érdekeknek megfelelő fegyelem és a társadalmi rend megteremtése.

Ugyanakkor a reformisták mozgalmi nem egyszerűen az osztályérdeket fejezték ki, vallási és emberbaráti impulzusok is vezérelték őket. Többé-kevésbé azonban a büntetőjog, még inkább a büntetési rendszer az uralkodó osztály kontroleszközeként működik.”²⁷

D. Melossi az amerikai gazdasági fejlődés tükrében az 1800-as évek első felétől vizsgálta a börtönnépeség alakulását. „A recesszió idején – írta –, amikor a munkanélküliség nagy, szinte automatikusan növekszik a börtönben lévő népesség, romlanak a börtönbeli létfeltételek. A prosperitás idején a börtön képes kényelmes létet, sőt még szakképzettséget is biztosítani.”²⁸

A kriminológia „neomarxista” irányzata e kérdés tárgyalásánál abból indul ki, hogy a nyilvántartott bűnözők többsége abból az „ipari tartalékseregből” adódik, amelynek Marx szerint igen jelentős szerepe van a kapitalizmus fennmaradásában. Ez a periférián élő passzív sereg pusztán létével csökkenti a többiek mozgalmi aktivitását a prosperitás vagy a gazdasági stagnálás időszakában. A válságban szintén pusztán létével korlátozza a társadalmi követelések kifejezését, szabályozza, a piachoz igazítja a munkaerőt. Eszközt jelent az elnyomáshoz, a munkások feletti uralomhoz.²⁹

Ennek a kapitalizmus léte szempontjából nélkülözhetetlen tömegnek a léiben tartására – a „neomarxizmus” szerint – kétféle eszközrendszerrel intézményesített az uralkodó hatalom: a börtönök és a szociálpolitikát. A klasszikus kapitalizmus időszakában a börtön a legáltalánosabban elterjedt büntetési forma volt, összetett társadalmi funkciókkal. A béasse kifejeződő intézményesült fenyegetés elősegítette a kapitalista munkamorál elterjedését. A börtönbeli létfeltételek mindig egy fokkal rosszabbak voltak, mint a legrosszabb helyzetben lévő munkások életviszonyai. A börtönben ugyanakkor nagy tömegek befogadására alkalmas intézmény volt, amely kizárta a felesleges népesség egy részét a munkaerőpiacról. A klasszikus kapitalizmus szociálpolitikája is az ún. „felesleges” lakosság megrendszabályozásaként intézményesült. Funkcióját azonban a hatékony munkaerőpiac szükséglete teremtette meg: bizonyos jóléti beruházások nélkülözhetetlenek voltak ahhoz, hogy a versenyből pillanatnyilag kiszorultak egészséges, munkára alkalmas tartaléksereget jelentsenek. A kifejlett kapitalizmusban minden sokkal bonyolultabb lett. A monopolizálódás következtében átalakult a termelés, a gazdálkodás és a piac szerkezete, stabilizálódtak az árak, alku tárgya lehetett a munkabér, hosszabb távra lehetett tervezni, elkerülhetőnek tűnt a válság, megerősödött a középosztály érdekeit biztosító szakszervezeti mozgalom. Mindezek következtében megváltozott a munkaerő-felesleg társadalmi funkciója. A monopóliumok uralta gazdasági rendszerben a „tartaléksereg” már nem játszott szerepet a társadalmi követelések korlátozásában, féken tartásában, és abban sem, hogy rajta keresztül diktáljon munkaerőpiacot a termelő. Ez a tömeg viszont fogyasztóként töltött be komoly szerepet, mivel a jóléti társadalomban felhalmozott javakat társadalmilag szabályozott módon vette igénybe. Ez a gazdaság számára ugyanolyan fontos volt, mint korábban a munkaerő-tartalék. A keynesi elképzelések alkalmazása az 1960-as évek végéig konszenzusra kényszerítette a gazdaság- és társadalompolitikát és elkerülhetővé tette a gazdasági válságokat. Ebben a rendszerben a börtön már nem tölthette be megfélemlítő, munkaerő-kínálatot szabályozó szerepét, s így akár pszichológiai kezelő intézménnyé, gyógyítóhellyé változhatott volna, ha a kapitalista gazdaság fejlődése nem torpant volna meg az 1973-at követő években. Ettől kezdve a börtön által szimbolizált büntetőpolitika kendőzetlenül újra betölthette klasszikus értelemben vett kommutatív társadalmi funkcióját³⁰

A „neomarxista” irányzat más szerzői szerint a politikai feszültség és a büntetések szigora között van okozati összefüggés. L. Lenke például kifejti, hogy a büntetések nem a bűncselekmények nagyságrendjére vagy a társadalom veszélyességére való reakciót fejezik ki egy-egy országban, hanem azt, hogy mekkora a politikai feszültség. Minél diktatórikusabb az államberendezkedés, minél alacsonyabb az alsóbb osztályok politikai befolyása, minél gyakoribbak például a sztrájkok, annál represszívebb a büntetőpolitika. A kemény, megfélemlítésen alapuló büntetések alkalmazásával szerinte kifejezésre jut az a politikai stratégia is, amely helyt ad a középosztályok félelmének és gyanakvásának az alacsonyabb osztályok minden aktivitásával szemben. Csak a gyenge, nem igazán magabiztos, valódi tömegbázissal nem rendelkező hatalom engedheti meg magának, hogy azonos szankciókkal reagáljon a rá nézve veszélyes politikai aktivitásra és a klasszikus értelemben vett veszélyes bűnös viselkedésre.³¹

A VÁLSÁGKEZELŐ HATALOM BÜNTETŐGYAKORLATA

A gazdasági viszonyok és a bűnözés, illetve a büntetőpolitika kapcsolatát kutató – eddig bemutatott – szociológiai, kriminológiai irányzatok által kínált „megoldások” a fennálló politikai, hatalmi viszonyok radikális megszüntetésétől a társadalom- és szociálpolitika reformszerű megváltoztatásán át a büntetőpolitika tudatos átalakításáig terjednek. A marxista tanokra támaszkodó iskolák a fennálló polgári társadalom hatalmi logikáján belül nem láttak lehetőséget az alapvető konfliktusok feloldására.³² A többi, kevésbé radikális tudományos irányzatból a mindenkori politikai hatalom bizonyos elemeket a hivatalos ideológia rangjára emelt. Durkheim tudományos tételei ebből a szempontból kettős pályát futottak be. Fontos szemléleti, módszertani kiindulásul szolgáltak a devianciát kutató generációknak anélkül, hogy követői a társadalom kritikáját is magukévá tették volna. Így azok hosszabb ideig nem jelentek meg a hivatalos ideológiában sem. Csak az 1960-as évek végén ismerték el Durkheim társadalomkritikai tételeinek igazságát és használták fel a meghirdetett társadalompolitikában.

Durkheim – amint az már közismert – a bűnözést a társadalom állandó kísérőjelenségének tartotta, számára a bűnözés ugrásszerű emelkedése vagy csökkenése jelentett „válsághelyzetet”. Az ún. hipercivilizációval kapcsolatos – korábban idézett – tételei azonban azt jelzik, hogy már az 1800-as évek végén felismerni vélte az állandósuló vagy legalábbis tartóssá váló társadalmi értékzavart. Talán az utóbbi késztette arra, hogy stratégiai elképzeléseket fogalmazzon meg a társadalmi bajok kezelésére. Ezek megvalósításában a legnagyobb szerepet a természetes kisközösségeknek szánta. „Az egyénnek jobban kell éreznie – írta -, hogy hozzá tartozik ahhoz a kollektív lényhez, amely megelőzte őt időben, amely túléli őt, és amely minden irányban túlterjed rajta.” Ez az érzés, kötelék csak a kisközösségek láncolatában kapcsolódhat a legnagyobb közösséghez. A kisközösségek lennének hivatva annak az erkölcsi hatalomnak a megteremtésére, amely ki tudja fejteni az egyének sokaságára azt a hatást, amelyre az állam nem képes. Vitatkozva azokkal, akik már ebben a korban eltúlozták az iskolai nevelés társadalmi szerepét, és attól várták az értékválság enyhítését, a következőket írta: „A nevelés csupán a társadalom képmása és tükré. A társadalmat reprodukálja kicsiben, s nem ő hozza létre a társadalmat. Ha egészségtelen az az erkölcsi közeg, amelyben a tanítók élnek, semmiképpen nem vonhatják ki magukat a hatása alól: hogyan irányíthatnák neveltjeiket másfelé, mint amerre ők is mozognak”³³.

Merton követői, a jóléti állam ideológusai a rétegenként eltérő kultúra és így a devianciára ösztönző szubkultúra társadalmi reprodukciójának ellensúlyozására helyezték a hangsúlyt. Ebben vélték egyébként megtalálni az egyenlőbb esélyek megteremtésének a lehetőségét is. Mivel az uralkodótól eltérő értékek újratermelődésének színterét a természetes kisközösségekben – család, szomszédság, kortárs csoport – látták, az ezek által kifejtett hatás gyengítésére a hivatalosan intézményesített fórumokat kívánták felhasználni. A jóléti állam politikájában is megjelenő koncepció alapján növelték a természetes közösségekkel szemben az iskola és az egyéb, a szocializációban szerepet játszó intézmények társadalmi jelentőségét. Finomították, differenciálták a szociálpolitika eszközeit. A mindvégig szűkös mért pénzbeni támogatás mellett a társadalmi beilleszkedést segítő szakemberek hálózata is segítette a rászorulókat. A deviáns viselkedések társadalmi kezelésében nagy reményeket fűztek az intézetekhez, közöttük a zárt intézetekhez. Hittek abban, hogy a természetes környezetéből kiragadott, intézeti körülmények közé helyezett személyek megfelelő szakmai segítséggel képesek lesznek elsajátítani az ott közvetített uralkodó értékeket. Hittek abban, hogy az intézetek lakóinak személyisége olyan mértékben alakítható át, hogy elbocsátásuk, szabadulásuk után kisebb segítséggel „ellenállóvá” válnak a szűkebb környezet sugallta „csábításokkal” szemben. E hitet táplálta az emberi magatartással foglalkozó tudományokból áramló optimizmus: a deviáns személyek kezelhetőségének, nevelhetőségének illúziója. A börtönökben „fehérköpenyes” csapatok – pszichológus, pedagógus, pszichiáter, social worker szakemberek – vették át a szakmai irányítást. A büntető jogalkotás is alkalmazkodott az új

körülményekhez annyiban, hogy szélesebb körben alkalmazhatóvá tette a „kezeléshez” szükséges kereteket biztosító határozatlan vagy relatíve határozatlan tartamú szabadságvesztés-büntetést, általánosan elismerte és széles körben érvényesítette a reszocializációt szolgáló pártfogó felügyelet, az utógondozás intézményét.³⁴

Ez a társadalompolitika részeként is megjelenő ideológia egy prosperáló gazdasági környezetben nagyon közelinek ígérte az alapvető társadalmi ellentétek, egyenlőtlenségek megszűnését. Az 1960-as évek végétől kezdve azonban nyilvánvalóvá vált e politika válsága. A gazdasági fellendülés először ütemében lassult, majd bekövetkezett a recesszió. Az egyes rétegek életszínvonala a látványos emelkedés után csökkent, a társadalmi különbségek ugyanakkor tovább nőttek. A társadalom periferiáján élők közül csak keveseknek adatott meg az ígért felemelkedés. Nőtt viszont az állandó szociális támogatásban részesülők aránya. A gazdasági válság nyomán ismét a háború utáni színvonalra szökkent a munkanélküliek aránya. Az „iskola-busz”-rendszerrel fémjelzett neveléspolitikát ott is csődöt mondott, ahol őszintén törekedtek a hátrányos helyzetű iskolák megszüntetésére. A kedvezőtlen szociális, műveltségi helyzetből induló, első generációs városlakó családok jelentős része szétzilálódott. Egyes értékelések szerint ehhez nagymértékben hozzájárult az anyagi és személyi függőséget jelentő szociálpolitikai támogatás, amely – az alapját képező szabályozás módja miatt – csökkentette a szülők önállóságát és felelősségét. Újratermelődtek és terjeszkedtek a nagyvárosok slumos körzetei. Folyamatosan és soha nem látott mértékben növekedett a bűnözés, ezen belül különösen a fiatalok bűnözése. Jelentős szervezett erővé vált az alvilág. A társadalomban az előbbieket miatt és az időközben egyre mélyülő gazdasági válság következtében erőteljesen növekedett a faji előítélet.³⁵

A kivezető utat gazdasági téren számos országban a piaci mechanizmusok erőteljesebb érvényesítésében, a társadalom irányítása terén pedig a decentralizálásban, a gyámkodás megszüntetésében vélték felfedezni. Ha az állam visszavonul a magánszférából – vallották –, akkor ott felélednek azok az egészséges, organikus mechanizmusok, amelyek automatikusan növelik az egyéni felelősséget, és feltámasztják a korábban felmorzsolts kisközösségeket. Továbbra is elismerték azt, hogy a létfeltételek rétegenként eltérő életmódot, kultúrát, normákat hoznak létre, lemondani látszottak azonban az értékek és az elvárások uniformizálásáról. A társadalmi beilleszkedés, beolvasztás támogatása helyett meghirdették a toleranciát. A szociálpolitika tartalmilag alakult át. A csökkentett, de még megmaradt anyagi eszközöket egyre inkább alanyi jogon kezdték felosztani. Eleve így szabályozták újra például a munkanélküli-segélyhez való jogosultságot. A korábban az egyénre koncentrált és nagy intézeti háttérrel működő szociálpolitikát felváltották a családra orientált eszközök. Arra törekedtek, hogy a bajba jutott családokat aktivizálják problémáik megoldására. Abból az elvből indultak ki, hogy a segítőknek nem klienseik helyett, hanem velük együtt kell kísérletet tenniük bizonyos jogaik érvényesítésére, kötelezettségeik teljesítésére. Családi hatáskörbe került az új generáció szocializációja, a legidősebbek gondozása, a betegápolás stb. Mindezek a változások azonban olyan gazdasági körülmények között – részben azok hatására – jöttek létre, amikor a legtöbb országban hiányoztak megvalósításuk feltételei. A recesszió, a munkanélküliség mindenekelőtt azokat a rétegeket sújtja, amelyek már képtelenek felvállalni a rájuk kiosztott új szerepeket. Pusztán attól nem lesz nagyobb valakinek a felelőssége, közösségi összetartozási érzése, mert újabban ezt várják el tőle, éppen akkor, amikor sorsa egyre reménytelenebbé válik. „A lumpenproletárok már majdnem mindent elvesztettek – írta Nils Christí – Nem fenyegethetők, hogy elveszítik munkájukat, mert az már megtörtént. Nem fenyegethetők, hogy gyengülnek családi kapcsolataik, mert az már megtörtént. Azzal sem fenyegethetők, hogy hozzátartozóik szenvedik meg bűneiket, hiszen a jóléti állam minimális szinten már törődik velük. Azt, aki a társadalom periferiáján, a legminimálisabb feltételek között akar élni, nehéz bármivel is fenyegetni, biztatni.”³⁶

A társadalmi közeg a meghirdetett toleranciának sem kedvez. Az 1970-es évek közepétől a

középrétegeket sújtó gazdasági bajok, a közbiztonság folyamatos romlása nem növelte az átlagtól eltérő módon élők és viselkedők iránti türelmet. Ellenkezőleg, az átlagpolgár azóta már nem a periférián élők fokozatos és egyenlő jogokon alapuló integrálódását követeli, hanem a kényszert, a megtorlást, a megfélemlítést. Ez a neoklasszikus tettarányos felelősségi rendszer visszaállításával oldható meg, amelyben nincs vagy alig van helye a személyi társadalomra veszélyesség, a javíthatóság mérlegelésének, amely tehát szigorúan a társadalomra veszélyes tette, az abban megnyilvánuló bűnösségre koncentrálna. Eszerint vissza kell állítani a törvény előtti egyenlőséget, függetlenül a létező társadalmi különbségektől és attól, hogy a felfedezett bűnözés utánpótlását túlnyomó többségben továbbra is a periférián élők produkálják. A büntetőpolitika feladatkeretét világossá és egyértelművé kell tenni, onnan száműzendő a szociálpolitikai funkciók többsége. A büntetés valódi célja a bűncselekménnyel megsértett társadalmi igazság helyreállítása. Ennek érvényesítése során bízni lehet abban, hogy feléled a büntetés generális preventív hatása. A potenciális bűnöző ebben az új rendszerben pontosan ki tudja számítani, hogy tettéért milyen büntetésre számíthat. A büntetés ugyanakkor kimondottan és nyilvánvalóan hátrányt, megérdemelt szenvedést jelent, amitől félni kell. Mindehhez már csak egy stabil értékrend alapján felállított skála szükséges a bűncselekmények társadalomra veszélyességének rangsoráról, amely mellé a büntetések súlyossága szerint kialakított rangsor illesztendő. A büntetés kiszabást akár számítógépre is bízhatják.³⁷ Ez a büntetőjogi rendszer, mint láttuk, prioritási listát teremt a társadalom értékrendjéről. Azok szenvedjenek a legtöbbet, akik a lista szerinti legsúlyosabb tettet követték el. Ez első látásra igazságosnak tűnik. Elgondolkodtató azonban, hogy kialakítható-e a mai értékválságos helyzetben egy, a felelősséget kizárólag egyetlen magatartás alapján meghatározó hierarchikus skála, amely mellé automatikusan illeszthető a büntetés – teszi fel a kérdést N. Christie.³⁸ (Egyébként már Európában is dolgoznak egy ilyen rendszer létrehozásán, Svédországban, amely a kisebb súlyú és a közlekedési bűncselekmények elbírálását szolgálná.³⁹)

Az új büntetőpolitikai irányzat meghirdette a harcot a szabadságvesztések kiszabása ellen. A jóléti társadalom börtöneiben már nem folyt rendszeres, nagyüzemi termelés, ennek ugyanis már a klasszikus kapitalizmusban megszűnt a gazdasági feltétele. Helyette a kezelés, a nevelés, a gyógyítás, a terápia jellegű munkáltatás töltötte be a reszocializáció szerepét. A börtönök lakóinak száma a bűnözés folyamatos növekedésével emelkedett. Nőtt továbbá a határozatlan és általában a hosszabb tartamú szabadságvesztés széles körű alkalmazásával is. Az elítéltek eltartása, féken tartása egyre több nehézséggel járt. A túlszűfoltóság okozta gondok szaporodásával a zárt intézetekben egyre kevesebb szó esett a személyiségátformáló tevékenységről, hiszen az a legjobb szándék és a magas szintű szakmai tudás ellenére is határtalannak bizonyult, többek között leginkább ott, ahol a szabadulás utáni negatív környezeti körülmények nem változtak. Be kellett látni azt is, hogy a kényszer keretei között történő nevelés, gyógyítás, kezelés csak esetlegesen hozhat jó és tartós eredményeket. A legfőbb érv azonban az volt, hogy a magasán képzett szakemberek foglalkoztatása az egyébként is egyre nagyobb költséggel működő fegyintézetekben már pénzügyi okokból is tarthatatlan. („Nem etethetjük tovább a lovakat ahhoz, hogy a verebek jóllakjanak” – írta már 1967-ben D. P. Moynihan, az amerikai elnök tanácsadója.⁴⁰) Azt azonban senki sem vitatta, hogy a neoklasszikus büntetési elvek érvényesítése során nem nélkülözhető a börtön mint büntetési forma. Hiszen ez a legsúlyosabb bűncselekmények elkövetőitől legalább a büntetés tartamára fizikailag védi a társadalmat, emellett jól arányosítható a büntett társadalomra veszélyességéhez is. Létevel félelmet kelt a társadalom potenciális bűnelkövetőiben, így betölti a generális prevenció szerepét. Az intézetek belső rendjéről azonban megállapították, hogy az új elvárásokhoz igazítandó. A rezsím lényege: a katonás fegyelem, a szigorú napirend, az iskolai rendszerű oktatás, a szakmai képzés és a korlátozott lehetőségek közötti munkáltatás. Az új ideológia szerint a büntetés utáni időszak egyre kevésbé tartozik a

büntetőpolitika hatáskörébe. A bűnhődés és a társadalmi integráció az 1980-as években már nehezen összebékíthető célkitűzés. A szabadulás után az esetek többségében egyébként is minden erőfeszítés majdnem reménytelen. A munkanélküliségből fakadó problémákkal legkevésbé a szakképzetlen, hátrányos helyzetű, büntetett előéletű, éppen a börtönből szabaduló réteg képes megküzdeni. E problémák megoldását a korábbi védekezési helyzetből újabban támadásba lendült büntetőpolitika elhárította magától. A szabadságvesztések aránya az említett okok miatt a kiszabott büntetések között csökkent, és az egy-egy elítélre jutó büntetési tartam is rövidebb lett. Az egyre veszélyesebb bűncselekmények számszerű növekedése, „bővített újratermelése” viszont azt eredményezte, hogy az eredeti jogpolitikai szándékok ellenére a börtönnépesség nagysága a legtöbb országban változatlan maradt, néhány országban viszont folyamatosan emelkedett.⁴¹

A szabadságvesztés-büntetés helyett alkalmazott fő büntetési formák közül elsősorban a pénzbüntetésnek szántak szerepet. E célkitűzés azonban azoknál a rétegeknél, amelyeknél a munkanélküli-segély a megélhetés fő forrása volt, megghiúsult. A pénzbüntetés behajthatatlan maradt és szinte automatikusan szabadságelvonássá, elzárássá változott. A többi büntetési forma – köztük a nálunk éppen most bevezetésre került, a közérdekű munkához hasonlító community service – a bűnözésben legaktívabb rétegek számára szintén hatástalan eszköznek bizonyult. Az egész héten munkanélküli-segélyből élők számára anakronisztikus volt a „szabadnapokon” a köz javára végzett ingyenes munka. A fiatalok bűnelkövetők számára kialakított új büntetési, intézkedési formák többsége a szabad élet körülményei között munkaterápiás foglalkoztatást, iskolai oktatást, szakmai jártasságot adó képzést, hasznos szabadidő-kitöltést jelent. Miután azonban nagyon kevés esély volt arra, hogy a büntetés alatt vagy után a fiatalok rendszeres jövedelmet biztosító munkához jussanak, e büntetések hatékonysága, visszatartó vagy nevelő ereje csekély maradt.

Külön szociológiai tanulmány tárgyát képezhetné a törvényhozásban, az ítélezésben, a büntetés-végrehajtásban és az utógondozásban részt vevő intézmények és felelős személyek értékrendjének, hivatali viselkedésének, a megváltozott körülményekhez való alkalmazkodó készségének tanulmányozása. Annyi azonban elmélyültebb elemzés nélkül is megállapítható, hogy a közel kétszáz éves büntető igazságszolgáltatás és a jogtudomány hagyományos értékrendjében képzett bírói kar konzervatív közegnek bizonyult az új tudományos feladványokból merítő politikai követelményekkel szemben. Emiatt a kodifikált jogrendszerrel rendelkező országokban – a szélsőséges irányzatok megjelenése ellenére – az elmúlt negyven évben viszonylag stabil ítélezési gyakorlat alakult ki. A gazdasági recesszió legválságosabb periódusában sem történt drámai fordulat a büntetőszankciók alkalmazásában. A pánikszerű kampányok megvalósításától az érintett országokat általában megvédte az alkotmány, az alkotmányosan intézményesített hatalommegosztás, ezen belül a jogalkotás és a jogalkalmazás rendje, még akkor is, ha gazdasági okok miatt a hatalom stabilitása átmenetileg kérdésessé vált. A bíróságok munkájuk során mindig egy-egy bűncselekménnyel, illetve azok elkövetőivel kerülnek szembe, és nem az egész bűnözés okozta társadalmi gondok megoldása a feladatuk. Eseti döntésekben a jog értékvilágában sokkal egyszerűbbnek tűnik összebékíteni a generális és speciális prevenció szempontjait, mint általános filozófiai vagy politikai síkon. A reszocializációs és szociálpolitikai szempontok csak nagyon áttételesen jelennek meg a büntetőjog tartományában és ott sem az ítéletekben, hanem azok végrehajtásában és az azt követő utógondozásban. Az elmúlt években azonban – amint az a korábbi fejtegetésekből kiderült – bizonyos mértékig még onnan is száműzték őket. Ez önmagában még nem okozott volna jelentős gondot, hiszen a büntetőpolitika a maga sajátos és tradicionálisan kifejlődött eszközeivel nem vállalhatja át az olyan általános társadalmi problémák megoldását, mint a munkanélküliség, a relatív depriváció, az iskola és a család intézményének funkciózavara. Helyesebb, ha ezeket elhárítja magától, és működése során klasszikus territóriumát és garanciális rendszerét őrizve vigyáz arra, hogy eszközével ne élhessenek vissza, ne használják

például válságkezelésre. „A büntetőszankció – állapította meg Badinter francia igazságügyi miniszter – nem megfelelő eszköz arra a deviáns viselkedésre, amelyet a társadalmi válsághelyzet eredményezett és amelynek tanúsítója maga is tehetetlenségére ítélt, hatalom nélküli áldozat.” A miniszter felhívta a figyelmet arra, hogy gazdasági recesszió és növekvő munkanélküliség körülményei között fokozott gondot kell fordítani és újra kell értékelni a közveszélyes munkakerülés, a koldulás, a csavargás törvényi szabályozását és az ezzel kapcsolatos ítélkezési gyakorlatot.⁴²

Nem elég azonban kivonni a büntetőhatalom eszközeit a szociális válság teremtette territóriumából, hanem arra kell törekedni, hogy a bűnözésben is megjelenő társadalmi, gazdasági és szociális problémák a büntetőpolitika keretein kívül nyerjenek intézményes megoldást. Erre a célra jöttek létre például néhány nyugati országban a lakással, családdal nem rendelkező, börtönből szabaduló személyek számára az átmeneti otthonok. Hosszabb távon számoltak ugyanis azzal, hogy a szabadságvesztés után sokak számára a munkahellyel együtt a szállás is a megoldatlan problémák közé tartozik. A csavargás, a teljes létbizonytalanság, a rövid időn belül elkövetett újabb bűncselekmény megelőzése érdekében működtetik a helyi közigazgatási szervek ezeket a kis létszámot befogadó otthonokat, ahol a lakókat szociális munkások, a felnőttpedagógia szakemberei segítik át a legnehezebb, kezdeti időszakon. Segítségükkel nemegyszer még alkalmi vagy tartósabb munkaviszony létesítésére is sor kerülhet. Hasonlóan az előbbihez, közvetlenül a bűnözés újratermelésének csökkentését szolgálja a büntetés alatt álló, különösen a szabadságvesztést töltő személyek családjának támogatása, családgondozása. Ez az intézmény is a helyi közigazgatás keretében működik. Eszközei közé nemcsak a szociális segélyek folyósítása tartozik, hanem a szülők pedagógiai ismereteinek bővítése, a kiskorúak iskoláztatása, szabadidős programok szervezése, a családot megillető jogok érvényesítésében támogatás nyújtása, tanácsadás stb.⁴³

A HASZNOSÍTHATÓ TANULSÁGOK

A tudományos-műszaki fejlődés felgyorsítja az egyenlőtlenségeket eredményező folyamatokat, és új típusú egyenlőtlenségeket is létrehoz. Egyre nagyobb szaktudást tesz szükségessé a társadalmi munkamegosztásba való belépésben, egyre kevesebb emberi közreműködést igényel a társadalmi javak széles skálájának előállításához. A termelési szférából – az előbbieknél megfelelően és a piaci mechanizmusok spontán érvényesülésének körülményei között – egyre inkább kizáródik és marginalizálódik a versenyképtelen, a megfelelő tudással, adottságokkal nem rendelkezők tömege. Ez a réteg egyre kevésbé számít a termelésben „tartalékseregnek”, inkább csak fogyasztóként számol vele a fejlett ipari társadalom. Periférikus helyzetének stabilizálódását tehát gazdasági és piaci mechanizmusok, sőt automatizmusok erősítik. Ez a réteg tudatos és célzatos társadalmpolitikai beavatkozás, új típusú szociálpolitika alkalmazása nélkül folyamatosan „biztosítja” a deviáns viselkedési formák, közöttük a bűnözés bővített újratermelését.

A hazai kutatások az 1970-es évektől kezdve tettek eredményes kísérletet a társadalmi-gazdasági fejlődés és a bűnözés összefüggéseinek vizsgálatára. Ezek is azt bizonyították, hogy a nálunk alacsony határfokkal lezajlott tudományos-műszaki fejlődés és a gazdasági változások csak közvetetten hatnak a bűnözés alakulására.⁴⁴ Más, empirikus vizsgálatok eredményei szerint Magyarországon a bűnözés reprodukciójában – társadalmi jelenlétükhöz képest – jelentősebb szerepet játszanak a hátrányos, különösen a halmozottan hátrányos helyzetű rétegek.⁴⁵ Minden bizonnyal olyan negatív hatású társadalmi folyamatokról van tehát szó, amelyeket sem a fejlett tőkés országokban, sem nálunk nem sikerült mederben tartani. Az állami beavatkozás tudatos csökkentésével, a piaci mechanizmusok szabad érvényesítésével esélyünk lehet arra, hogy fellendül a tudományos-műszaki fejlődés. Ez az egész társadalom számára egyébként kedvező és kívánatos folyamat – mellékhatásként – nálunk is erősíteni fogja a marginalizálódást, reális veszéllyé teszi a munkanélküliséget. Az alacsony iskolai

végzettségű, hátrányos szociális adottságokkal rendelkező, a piac szempontjából versenyképtelen rétegek bűnözési aktivitása így várhatóan növekedni fog. E folyamatban a legveszélyesebb és egyúttal a legveszélyeztetettebb réteg az említett hátrányokkal rendelkező fiatal, első munkavállalók köre.

Az elmúlt negyven év tapasztalatai azt is bizonyítják, hogy az egyenlenség nemcsak a gazdasági, hanem a társadalompolitikai és büntetőpolitikai megnyilvánulásokra is jellemző. Kedvezőbb gazdasági körülmények között – bízva az emberrel foglalkozó tudományok és egyes szociálpolitikai eszközök hatásában – a büntetőpolitikát is az egyenlőbb esélyek megteremtése érdekében lehet felhasználni. Recesszió idején ugyanakkor megindulhatnak azok a társadalmi, hatalmi mechanizmusok – sokszor automatizmusok -, amelyek a punitatív, megtorló jelleget helyezik előtérbe, az igazságosság és a klasszikus értelemben vett garanciák egyidejű hangoztatásával. Ez a folyamat azonban a polgári demokráciák tudatos társadalomirányítási politikája miatt nem volt mechanikus. A büntető igazságszolgáltatásból ugyan száműzték az intézményidegen pszichológiai, szociálpolitikai módszereket, de a bűnisméltés megelőzése érdekében a helyi közigazgatásban egyes alapvetőnek tekinthető feladatokat mégis vállaltak. Ez a megoldás többek között abból az egyszerű felismerésből fakadt, hogy minden erőszak – így az intézményesített, államilag alkalmazott erőszak is – újabb erőszakot szül. Ha az államhatalom a bűnözésben megnyilvánuló támadást csak a megtorlás erejével töri le, akkor pusztító erőt gerjeszt. E politika korántsem képes a társadalom perifériájára került réteg problémáinak átfogó megoldására, a negatív folyamatok megállítására – még kevésbé azok visszafordítására -, de működtet, még ha alacsony szinten is, bizonyos rendet.

Az elmúlt tíz évben nálunk is jelentősen nőtt a bűnözés, 61%-kal növekedett a 10 000 lakosra jutó bűncselekmények száma.⁴⁶ A gazdasági nehézségek, válságtünetek körülményei között megnövekedett bűnözés már ma is komoly társadalmi feszültségeket okoz és a jövőben – ahogy ezt már jeleztem – még inkább okozhat. Az anyagi források szűkös volta és a leszűkítetten értelmezett gazdaságossági szemlélet megnehezíti (ha éppen nem teszi lehetetlenné), hogy a kormányzat és a bűnözést és más deviáns viselkedési formákat olyan társadalmi problémaként kezelje, amelynek megelőzésére szociálpolitikai, családpolitikai, köznevelési és közművelődési megoldásokat kell intézményesíteni. E megoldások hiányában szinte kizárólagos eszközként működnek a büntetőpolitikai reakciók, a tettarányos felelősségen alapuló szankciók, amelyek a bűnözés további növekedésével egyre keményebb, szigorúbb büntetéseket hozhatnak magukkal. A történeti tanulságok és a fejlett tőkés országok gyakorlata azonban igazolja, hogy a büntetőjog eszközrendszere önmagában alkalmatlan a bűnözésben újratermelődő társadalmi problémák és az egy-egy bűncselekményben kifejezésre jutó egyéni konfliktusok, krízishelyzetek megoldására.

Az új körülményekhez a büntetőpolitikának is alkalmazkodnia kell. A tudatos társadalomirányítás eszközeként úgy kell működnie, hogy ne válhasson a félelem, a pánikszzerű önvédelem államilag szentesített eszközévé. Vigyázni kell, hogy ne a komplex társadalompolitika helyett, hanem annak részeként működtessék, és csak olyan esetekben, amelyekben ténylegesen van kompetenciája. E veszély elkerülése érdekében felül kell vizsgálni a társadalmi, gazdasági változások által leginkább érintett életviszonyok körét és azok büntetőjogi szabályozását. Újra kell gondolni a büntetőjogi szankciók hatását, érvényesülési lehetőségét, alkalmazhatóságát. Meggyőződésem szerint elkerülhetetlen a pártfogó felügyelet és utógondozás újraszabályozása, hatáskörének és illetékességének a gazdálkodás változóban lévő rendjéhez igazítása. A hivatásos pártfogó felügyelői hálózat fejlesztésével párhuzamosan, a rövid és középtartamú végrehajtandó szabadságvesztések jelentős csökkentése mellett, alternatív büntetési formák szélesebb körű alkalmazására nyílna mód. Végül új szemléletre lenne szükség a fiatalkorúak büntető felelősségre vonásában is, nagyobb teret engedve a dekriminalizációnak, a toleranciának és a büntetésben az ésszerű

differenciálásnak.

Munkanélküliség, megoldások és terápiák. MTA Szociológiai Intézet-Kossuth Könyvkiadó. Budapest 1990. 158-179. old.

Jegyzetek

- ¹ Ez a tanulmány átdolgozott változata a Valóság 1988. 10. számában megjelent dolgozatnak.
- ² Mayer, G.: 1877-ben megjelent munkáját idézi az Economic Crisis and Crime című Európa Tanácskiadvány. European Committee on Crime Problems. Strasbourg 1985. 8. old.
- ³ Bonger, W. A.: Criminality in Economic Conditions. London 1916. 16. old.
- ⁴ Engels, F.: A munkásosztály helyzete Angliában. Marx-Engels Válogatott Művei I. köt. Kossuth Könyvkiadó 1975. 49-50. old.; Marx, K.: Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája. Marx-Engels: i. m. 479-480. old.; Engels, F.: Eugen Dühring úr tudományforradalmasítása. Marx-Engels: i. m. III. köt. 258-259. old.
- ⁵ Mayhew, M.: London Labour and London Poor. London 1862. IV. köt. 15. old.
- ⁶ Durkheim, É. Az öngyilkosság. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1967. 259. old.
- ⁷ Durkheim: i. m. 250-251. old.
- ⁸ Durkheim: i. m. 328. old.
- ⁹ Durkheim: i. m. 391. old.
- ¹⁰ Durkheim: i. m. 392-394. old.
- ¹¹ Merton, R. K.: Társadalmi struktúra és anómia. Kriminálpszichológia. Szöveggyűjtemény. (Szerk.: Szabó András) Tankönyvkiadó, Bp. 1975. 223-224. old.
- ¹² Merton: i. m. 221-223. old.
- ¹³ „A viszonylag stabilizált társadalmi struktúrában minden osztály kialakítja a saját általánosan elfogadott intézményeinek együttesét, amelyek azután az ún. osztályszubkultúrát alkotják. Ez a szubkultúra magában foglalja többek között az életről és a társadalmi viszonyokról, a »helyes« és »helytelen« viselkedésről kialakított speciális elképzeléseket, az emberek közötti viszonyokat szabályozó speciális elképzeléseket, az emberek közötti viszonyokat szabályozó speciális normákat, speciális életstílust, a kulturális szükségletek nagyságát és irányát, a szabad idő eltöltésének módját, valamint annak manifesztálását a külső megfigyelők előtt, hogy úgy élnék, »ahogyan kell«, megbecsülést érdemlően, továbbá fogalmakat a gyermekek nevelésének módjáról és a családban való jogaikról. Tartalmazza ezen belül az adott osztályra jellemző aspirációk nagyságát és irányát.” Bauman, Z.: Általános szociológia. Kossuth Könyvkiadó 1967. 458. old.
- ¹⁴ Lásd bővebben Sutherland, E. H.: Principles of Criminology. Lippincott, Philadelphia 1939; Miller, B. W.: Lower Class Culture as a Generating Milieu of Gang Delinquency. Journal of Social Issues 1958. 14. sz. 5., 19. old.; Cohen, A. K.: Delinquent Boys. Free Press of Glencoe, New York 1955.; Sellin, T.: Culture Conflict and Crime. Social Science Research Council, New York 1938.
- ¹⁵ Wolfgang, M. E.-Ferracuti, F.: The Subculture of Violence: Toward an Integrated Theory in Criminology. Tavistock, London 1967. 9-11. old.
- ¹⁶ Cotgrave, S.: The Science of Society. Allen and Unwin, London 1967. 279. old.
- ¹⁷ Lásd bővebben például Burt, C.: The Young Delinquent, University of London Press, London 1925; McDonald, L.: Social Class and Delinquency. Faber and Faber, London 1969.
- ¹⁸ Hurwitz és Christiansen 1981-ben közzétett tanulmányukban például azt jelezték, hogy 126 rövid tartamú szabadságvesztésre ítélt elkövető közül 66% volt szakképzetlen, 15%-nak volt ugyan szakképzettsége, de letartóztatása előtt segédmunkás volt.
A vizsgálati alanyok 42%-a volt munkanélküli, és a megkérdezetteknek csak 29%-a számolhatott be arról, hogy hosszabb idő óta nem volt problémája azzal, hogy munkát találjon. Hurwitz, S. and Christiansen, K. O.: Criminology. Allen and Unwin, London 1981. 129-130. old. Lásd még: Gahey, M. Mc: Economic Conditions, Neighborhood Organization and Urban Crime. University of Chicago 1986. 231-270. old.
- ¹⁹ Economic Crisis and Crime. Council of Europe, i. m.
- ²⁰ Már a vizsgálat kezdetén nyilvánvalóvá váltak az összehasonlítás és a kutatás módszertani nehézségei:
 - a bűnözés mindig csak a felderített bűnözést tartalmazza, a felderített bűnözés pedig nagymértékben a bűnüldözés igazságszolgáltató szervek munkájának „hatékonyosságát” tükrözi;
 - a bűnözés jogi definícióinak eredményeként összeálló társadalmi jelenség, amely nemzetközi összehasonlítást éppen az eltérő törvényi meghatározás miatt nehezen enged;
 - hasonló problémákat jelentenek a közgazdasági kategóriák.
- ²¹ Economic Crisis and Crime. Council of Europe, i. m. 67. old.
- ²² Jankovic, J.: Labour Market and Imprisonment. Crime and Social Justice. London 1977. 8. köt. 17-31. old.
- ²³ Badinter, R.: Economic Crisis and Crime. Council of Europe, Strasbourg 1982. 4-5. old.
- ²⁴ I. m. 6. old.
- ²⁵ Gahey, M. Mc: i. m. 240. old.
- ²⁶ Ingticff, M.: A Just of Measure of Pain, New York 1978; Foucault, M.: Discipline and Punish. New York 1979.

²⁷ Ignatieff, M.: i. m. 214-215. old.

²⁸ Melossi, D.: *The Penal Question in Capital Crime and Social Justice*. London 1976. Spring-Summer, 26-33. old.

²⁹ Marx, K.: *A tőke*. I. Marx-Engels: i. m. 318-319. old. Marx, K.: *Bérmunka és tőke*. I. m. 248-249. old.

³⁰ Colvin, M.: *Controlling the Surplus Population: The Latent Functions of Imprisonment and Welfare in the Late U. S. Capitalism*. In: *The Political Economy of Crime. Readings for Critical Criminology*. (Ed. by Meehan, B. D.) Prentice-Hall, Canada Inc. 1986. 154-170. old. Lásd még: Weiss, R. P.: *Humanitarian Labour Exploitation, or Social Control?* *Social History*, 1987. 3. sz. 331. old.

³¹ Lenke, L.: *Criminal Policy and Repression in Capitalist Societies: The Scandinavian Case*. In: *The Political Economy and Crime. Readings for a Critical Criminology*. I. m. 73-86. old.

³² Itt kell megjegyezni, hogy a neomarxista vagy magát radikálisnak nevező kriminológiai iskolák egy része számára a létező szocializmus csak meghirdetett ideológiájában marxista, egyébként pedig lényegileg ugyanolyan osztályelnyomáson alapuló rendszer, mint a történelemben eddig létrejött bármelyik osztálydiktatúra. Más részük nem foglalkozott a szocialista országok viszonyainak tanulmányozásával, meglegedett saját társadalmi belső viszonyainak kritikai elemzésével.

³³ Durkheim, É.: i. m. 378., 379., 394. old.

³⁴ Lásd bővebben kifejtve Gönczöl Katalin: *Bűnözés és társadalompolitika*. Akadémiai Kiadó 1987. IV. fejezet.

³⁵ A diagnózist lásd bővebben kifejtve Arendt, H.: *Crisis of Republic*. New York 1972.; Moynihan, D. P.: *The Education of the Urban Poor*. *Alumni Bulletin of the Harvard graduate school of Education*, Fall, 1967.; Moynihan, D. P.: *The Deepening Schism, Schism in Black America*. *Public Interest*, 1972. Spring.

³⁶ Christie, N.: *Limits to Pain*. Martin Robertson, Oxford, 1982. 61. old.

³⁷ Von Hirsch, A.: *Doing Justice. The Choice of Punishments*. New York 1976. 35-89., 97-118. old.

³⁸ Christie, N.: i. m. 35. old.

³⁹ Jareborg, N.: *Disparity in Sentencing – Some General Observations*. Council of Europe, 1987. (Kézirat.)

⁴⁰ Moynihan, D. P.: *The Crisis in Welfare*, i. m.

⁴¹ *Prison Information Bulletin*. Council of Europe. 1986. 8. sz. 22-23. old.

⁴² Badinter, R.: i. m. 7--8. old. Hasonló megfontolást ajánlott a megváltozott hazai viszonyokra figyelemmel Nyiri Sándor, a legfőbb ügyész helyettese már 1987-ben: „Ügyelnünk kell arra is – írta -, hogy a munkakerülő életmódot folytató réteget a büntető jogalkalmazás folyamatában mindig megkülönböztessük azoktól a személyektől, akik csupán átmeneti elhelyezkedési nehézségekkel küzdenek és az ebből adódó konfliktushelyzetet próbálják a törvény megsértésével megoldani. Éppen ezért véleményem szerint az sem zárható ki, hogy újra tüzetes elemzés alá kell majd vennünk a munkakerülő életmód fogalmát, illetőleg azt, hogy mikor kell a munkavállalásra nem törekvő embereket közveszélyesnek tekinteni.” Nyiri Sándor. *Új szemléletmóddal a bűnözés új jelenségeiről*. *Belügyi Szemle*, 1987. 9. sz. 60-61. old.

⁴³ *Imprisonment and the Criminal Justice System in Sweden*. Stockholm 1980. 5-11. old. Lásd bővebben kifejtve Gönczöl Katalin: *Bűnözés és társadalompolitika*, i. m. 135. old.

⁴⁴ Lásd például Gödöny József: *A társadalmi-gazdasági fejlődés és a bűnözés*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1976.; Szabó András: *A büntetett és büntetés*. Gondolat Kiadó 1979. 197-285. old.; továbbá Diczig István: *A magyarországi bűnözés várható alakulása az ezredfordulóig, különös tekintettel a személyek javait károsító bűncselekményekre*. *Kriminológiai Közlemények* 14. Magyar Kriminológiai Társaság 1987. 4-30. old.

⁴⁵ Lásd többek között Gönczöl Katalin: *Bűnözés és társadalompolitika*, i. m. 7-44. old.

⁴⁶ *Tájékoztató a bűnözésről 1987*. BM Adatfeldolgozó és Tájékoztatói Csoportfőnökség és a Legfőbb Ügyészség Titkársága, 9. old.